

Explaining the Classification of Documents and Historical Evidence in Isfahan Residential Heritage Studies

Maryam Ghasemi Sichani

Assistant Professor, Islamic Azad University Isfahan Branch, Khorasgan, Iran, mghasemi@khuisf.ac.ir

Azadeh Hariri *

Ph.D. Candidate in Conservation of Historical Monuments and Sites, Art University of Isfahan, Iran, haririarc@gmail.com

Behnam Pedram

Assistant Professor in Restoration of Historic monuments and Sites, Art University of Isfahan, Iran, b.pedram@aii.ac.ir

Abstract

In the context of historical cities, the house is the most integral part. Houses are not usually the main building blocks, but they are considered to be the most important sources for city architecture and history. Historical documents and evidence of residential heritage are one of the potential factors of historical knowledge on the architecture of historic houses, and less attention has been paid to this in the previously-done studies. If the status and application of these documents are accurately explained in Iranian architecture studies, the quality of research on the Iranian heritage will change. Therefore, in architectural studies, documents and writings are among the most important sources of attention. The study of the history of the residential architecture of Isfahan based on historical documents and evidence, in addition to providing a more accurate analysis of the values of this building, makes it possible to further deepen the studies of other researchers by providing robust documents and works. By analyzing historical documents and evidence, it is possible to examine the evolution, continuity and lifestyle of architectural buildings in comparison with the present situation, and it is possible to recreate events and lifestyles in the shadow of the use of reliable historical documents and resources. In this regard, the present research seeks to answer the question of how the documents are used to identify the houses in Isfahan in order to study the changes, lifestyle and values of residential architecture in Isfahan. The main objective of answering the key question is to analyze the identification of the architectural talent of historical documents and evidence of the use of historical documents in Isfahan's residential heritage studies. This study was conducted using a descriptive-analytic method, content analysis and a sample of developmental research, using library documents, field studies and interviews. The findings were analyzed by qualitative method and by comparison and interpretation. The results of the research show that with a new approach to identifying historical buildings of Isfahan, based on historical documents, we can present thirteen types of historical documents and witnesses, studying examples of houses, explaining values and performing architectural studies based on them. The most important evidence in this area is memoirs, inscriptions, pictures of personalities and historical events in the body, reports of restorers, family correspondence, travel letters and historical texts, archives of pictures and drawings, paintings, historical gravures, moving pictures, interviews, transaction documents and waqfs (endowments). By reviewing these documents and historical evidence, it is possible to document the way of life, the information of the property genealogy, the study of the form's form, the elements' authenticity, changes and restorations, events and historical incidents, as well as the functions of the house.

Keywords: Isfahan, Historical Houses, Historical Documents and Evidence

* Corresponding author

فصل نامه پژوهش های تاریخی (علمی - پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و چهارم، دوره جدید، سال دهم
شماره سوم (پیاپی ۳۹)، پاییز ۱۳۹۷، صص ۱۰۲-۷۷
تاریخ وصول: ۱۳۹۵/۰۷/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۱۲

تبیین نظام طبقه بندی اسناد و شواهد تاریخی در مطالعات میراث مسکونی اصفهان

مریم قاسمی سیچانی* - آزاده حریری** - بهنام پدرام***

چکیده

در بافت شهرهای تاریخی، خانه عام ترین جزء است. خانه ها به طور معمول بناهای شاخصی نیستند؛ اما برای شناخت معماری و تاریخ شهرها در زمره مهم ترین منابع تلقی می شوند. اسناد و شواهد تاریخی درباره میراث مسکونی، از جمله آثاری است که درباره معماری خانه های تاریخی بالقوه دانش بسیاری دربردارد و در پژوهش ها کمتر به آن توجه شده است. در صورتی که جایگاه و کاربرد این اسناد در مطالعات معماری ایرانی به درستی تبیین شود، کیفیت پژوهش در زمینه میراث مسکونی ایران متحول می شود. از این رو در پژوهش های معماری، اسناد و نوشته ها از جمله منابع درخور توجه محسوب می شوند. مطالعه تاریخ معماری مسکونی اصفهان بر مبنای اسناد و شواهد تاریخی، علاوه بر آنکه به تحلیل دقیق تری از ارزش های این بناها می انجامد، با در اختیار قرار دادن اسناد و آثار محکم و استوار، ژرف اندیشی بیشتر در مطالعه های پژوهشگران دیگر را نیز میسر می کند. ضمن تحلیل اسناد و شواهد تاریخی این امکان وجود دارد که تحول، تداوم و شیوه زندگی در فضاهای معماری خانه ها در مقایسه با وضع موجود بررسی شود و در سایه استفاده از اسناد و منابع تاریخی موثق، بازآفرینی رویدادها و شیوه زندگی امکان پذیر است. در این راستا، پژوهش حاضر در پی پاسخ گویی به چگونگی کاربرد اسناد در شناخت خانه های اصفهان به منظور مطالعه تحولات، شیوه زندگی و ارزش های معماری مسکونی اصفهان است. هدف اصلی برای پاسخ گویی به پرسش کلیدی به این قرار است: با تحلیل و شناسایی استعداد معمارانه اسناد و شواهد تاریخی، چگونگی کاربرد اسناد و شواهد تاریخی را در مطالعات میراث مسکونی اصفهان بررسی کنیم. این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی، تحلیل محتوا و نمونه پژوهی با هدف توسعه ای و با بهره گیری از اسناد کتابخانه ای، مطالعه های میدانی و مصاحبه انجام شده است و یافته ها بر اساس روشی کیفی و با مقایسه و تفسیر تحلیل شده اند. نتیجه پژوهش نشان می دهد با رویکردی نوین در شناخت خانه های تاریخی اصفهان بر اساس اسناد و شواهد تاریخی، می توان سیزده نوع سند و شاهد تاریخی ارائه کرد و با مطالعه نمونه هایی از خانه ها، تبیین ارزش ها و انجام مطالعه های معماری بر اساس آنها میسر می شود. یادگاری ها، کتیبه ها، تصاویر شخصیت ها و وقایع تاریخی در کالبد خانه، گزارش های مرمتگران، مکاتبه های خانوادگی، سفرنامه ها و متون تاریخی، آرشیو تصاویر و نقشه ها، نقاشی ها، گراورهای تاریخی، تصاویر متحرک، مصاحبه ها، اسناد معاملات و وقف نامه ها با اهمیت ترین شواهد در این زمینه است. با بررسی این اسناد و شواهد تاریخی مستندسازی شیوه زندگی، اطلاعات تبارشناسی مالکیت ها، تفحص در بررسی فرم و اصالت عناصر، تغییرات و مرمت ها، رویدادها و وقایع تاریخی و نیز عملکردهای خانه امکان پذیر می شود.

واژه های کلیدی: اصفهان، خانه های تاریخی، اسناد و شواهد تاریخی

* استادیار گروه معماری، دانشکده معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران mghasemi@khuif.ac.ir

** دانشجوی دکتری گروه مرمت و احیا بناها و بافت های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسؤول)

haririarc@gmail.com

*** استادیار گروه مرمت و احیا بناها و بافت های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران b.pedram@aui.ac.ir

**** این مقاله برگرفته از پایان نامه دکتری آزاده حریری در دانشکده مرمت و حفاظت دانشگاه هنر اصفهان است.

مقدمه

بیهقی در این باره می‌نویسد: «می‌خواهم داد این تاریخ به تمامی بدهم و گرد زوایا و خبایا برگردم، تا هیچ از احوال پوشیده نماند» (زمانی، ۱۳۹۲).

مقاله حاضر در جست‌وجوی تبیین بنیادهای نظری معماری مسکونی اصفهان براساس اسناد و شواهد تاریخی است. در دسته‌بندی کلی درباره‌ی خانه‌های تاریخی اصفهان، دو دسته اسناد و شواهد تاریخی منقول و غیرمنقول وجود دارد. شواهدی که ماهیت آنها با کالبد بنا پیوند دارد، مانند یادگاری‌های دیواری و کتیبه‌ها، در دسته شواهد غیرمنقول قرار می‌گیرند. آن اسناد و شواهدی که با اثر و روند پیدایش کالبدی آن پیوند مستقیمی ندارند مانند اسناد معاملات، قبالات، اخوان‌نامه‌ها و... در گروه اسناد و شواهد منقول دسته‌بندی می‌شوند.

همچنین مقاله برای اساس تکیه دارد که با واکاوی ۲۶ خانه تاریخی اصفهان که تاکنون اسناد و شواهد تاریخی درباره‌ی آنها در آرشیوهای شخصی و دولتی، نظیر مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی و مرکز نوسازی و بهسازی اصفهان، بازشناسی شده است در حکم نمونه و شاهدی برای ژرف‌نگری روش‌شناسی مطالعات میراث مسکونی مبتنی بر اسناد و شواهد تاریخی بهره‌گیرد. نظام طبقه‌بندی اسناد و شواهد تاریخی که براساس تحلیل این نمونه‌ها به دست آمده است، امکان بازشناسی اسناد درباره‌ی سایر خانه‌ها را برای پژوهشگران و فعالان حوزه میراث فرهنگی میسر می‌سازد. راستی‌آزمایی اسناد و شواهد مطالعه‌شده پژوهش براساس نظریه‌های کارشناسان و تطابق ویژگی‌های کالبدی مطرح‌شده در آنها با وضعیت موجود خانه‌های تاریخی، به‌صورت پیمایشی بوده است.

آنچه از معماری خانه‌های تاریخی به دست پژوهشگران رسیده است دو حوزه بزرگ اسناد و شواهد تاریخی و کالبد بنا را شامل می‌شود که شناخت ما از هر دو در مراحل ابتدایی است. از بسیاری خانه‌های تاریخی هنوز حتی نقشه‌ای کلی در دست نیست یا نقشه‌ها در بایگانی اداره‌های مربوط مدفون است. امروزه بررسی اسناد و شواهد تاریخی که منبع اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی معماری است، یکی از شیوه‌های معتبر پژوهش است؛ اما تاکنون درباره‌ی کاربرد اسناد در مطالعات معماری مسکونی پژوهشی جامع انجام نگرفته است.

اسناد پیوسته مبنای اصلی روایت‌های تاریخی بوده‌اند و باید برای بازنمایی عینی‌تر گذشته از آنها یاری جُست. در واقع طبقه‌بندی و بازشناسی اسناد و شواهد تاریخی درباره‌ی میراث مسکونی، مسیر دستیابی به آنها را ساده می‌کند و این اسناد را از مفقودشدن در آرشیوهای خصوصی و دولتی نجات می‌دهد. وجوه تاریخ‌دار و مبین ارزش‌ها در کالبد خانه‌ها و اسناد تاریخی نشانه‌هایی است که به‌واسطه‌ی آنها به قدمت و ارزش‌های بنا پی می‌بریم. در واقع بناها تبیین هویت خود را در قالب ارزش‌ها و امدار این اسنادند. همچنین وجوه تاریخ‌دار در حکم نشانه‌ای بنیادین و عاملی بالقوه در کالبد معماری به شمار می‌آید که بیان‌کننده‌ی روال زندگی اثر در طول حیات آن است و این بازشناسی می‌تواند اساس مطالعه‌های تطبیقی برای شناخت گونه‌های دیگری از میراث مسکونی باشد. گونه‌هایی که علائم و نشانه‌هایی در کالبد و اسناد تاریخی ندارند. اهمیت و ضرورت شناخت ارزش‌های تاریخی بناها وقتی به‌درستی تبیین می‌شود که ابوالفضل

پیشینه پژوهش

تا پیش از دوره معاصر، معماری امری نوشتنی تلقی نمی‌شد؛ بنابراین از معماران سنتی درباره معماری خانه‌ها اثری یافت نشده است (قیومی بیدهندی، ۱۳۸۶). پس از سایر منابع مکتوب در حوزه نظم و نشر ایران، باید به مبانی نظری خانه‌های تاریخی اصفهان رسید. در آغاز دوران معاصر و شروع نگارش درباره معماری ایرانی نیز پژوهشگران و مستشرقان به معماری بناهای عام‌المنفعه و یادمانی همچون کاخ‌ها، مسجدها، پل‌ها و... توجه کرده و به خانه‌ها اشاره‌های بسیار محدودی کرده‌اند.

از اولین متون درباره لزوم حفاظت و توجه به خانه‌های اصفهان باید به کتاب «بخشی از گنجینه آثار ملی اصفهان» اثر بهشتیان اشاره کرد که در دهه چهل شمسی نگاشته شد. در دهه پنجاه کاراپتیان (Karapetian) با همکاری گالدیری (Galdieri) کتاب «خانه‌های آرامنه جلفای نو اصفهان» را برای مستندنگاری خانه‌های جلفا، به ایتالیایی و انگلیسی تألیف کرد که از جمله اولین منابع در حوزه معماری خانه‌های اصفهان است؛ همچنین در کتاب‌های «ایران پل فیروزه» و «اصفهان شهر نور» تصاویری از خانه حاج مصورالملکی و خانه امام‌جمعه اصفهان منتشر شد. از حدود دهه ۱۳۷۰ش و با مقاله‌ها و کتاب‌هایی از محمدکریم پیرنیا، عبدالله جبل‌عاملی، فرهاد ابوالضیاء و قزلباش، کامبیز نوایی و کامبیز حاجی‌قاسمی، غلامحسین معاریان و نیز مجموعه‌های گنجنامه (خانه‌های کاشان و اصفهان) در ادبیات معماری ایران توجه و بررسی خانه ایرانی پررنگ‌تر به چشم می‌خورد.

قدیمی‌ترین توضیحات درباره خانه‌های تاریخی اصفهان را بیشتر باید در سفرنامه‌های تاریخی

جست‌وجو کرد که توصیف‌های نوشتاری و در پاره‌ای مواقع گراور را شامل می‌شوند. پینون (Pinon) (۱۳۹۲) توضیحات پاره‌ای از سفرنامه‌ها را درباره خانه‌های اصفهان آورده و آنها را در بخش‌هایی همچون سیمای شهری، سازه و مصالح، فضاها، خانه و... دسته‌بندی کرده است. دیبا، ریوالت و سانتلی (Diba, Revault, Santelli) (۱۳۹۲) در کتاب «خانه‌های اصفهان» گونه‌شناسی، نقش طبیعت، فضای معماری، سازه و... را در خانه‌های اصفهان بررسی کرده‌اند. همچنین قاسمی سیپانی و معاریان (۱۳۸۹) در زمینه گونه‌شناسی خانه قاجاری اصفهان کار کرده‌اند. قاسمی سیپانی و حریری (۱۳۹۵) در کتاب «خانه‌های قاجاری اصفهان»، پنج خانه قاجاری را در اصفهان مستندنگاری کرده‌اند. پدرام و حریری (۱۳۹۵) نیز در مقاله «خانه‌های تاریخی با نقشی فراتر از مسکن در بافت تاریخی اصفهان» گونه‌شناسی عملکردی خانه‌های تاریخی اصفهان را بررسی کرده‌اند. در کتاب «قباله کارگزاری اصفهان» اسنادی از معاملات برخی خانه‌های اصفهان در سال‌های ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۴ ق/ ۱۲۸۸ تا ۱۲۹۵ ش ارائه شده است (نورانی، ۱۳۹۱). تاکنون جایگاه اسناد و شواهد تاریخی در شناخت میراث مسکونی اصفهان تعیین نشده است که این از نوآوری‌های پژوهش حاضر به شمار می‌آید.

روش پژوهش

درباره سیمای خانه‌های تاریخی اصفهان در اسناد تاریخی و جایگاه واقعی وجوه تاریخ‌دار خانه‌های میراثی اصفهان و ارزش‌های ملموس و ناملموس آنها، مطالعه‌های چندانی به صورت مدون و روشمند انجام نشده است. نگارندگان این رویکرد را با استفاده از گردآوری اطلاعات از آرشیوها، مطالعه پرونده ثبت

۱. شناسایی اسناد و شواهد تاریخی درباره‌ی خانه‌های تاریخی اصفهان
۲. شناسایی و دسته‌بندی شناسه‌های معماری در اسناد و شواهد منقول و غیرمنقول خانه‌های تاریخی اصفهان
۳. ارائه شیوه شناخت خانه‌های تاریخی اصفهان براساس اسناد و شواهد تاریخی

شکل ۱- فرآیند پژوهش (نگارندگان)

اسناد و شواهد تاریخی درباره‌ی خانه‌های تاریخی

اصفهان

برای مطالعه تاریخ معماری مسکونی، اسناد از منابع دست‌اول به شمار می‌روند. اسناد و شواهد تاریخی میراث مسکونی اصفهان، مدارکی تصویری یا نوشتاری یا شفاهی‌اند که برخی رویدادهای مهم زندگی و تحولات کالبدی بنا، در دوران مختلف تاریخ، در آنها ثبت شده است. از آنجاکه همواره در طول تاریخ، معماری مسکونی در مقام کالبد زندگی انسان بوده است هر شناختی درباره‌ی کیفیت زندگی به درک ارزش‌های معماری مرتبط با آن کمک خواهد کرد. شناخت و تفسیر اسناد و مدارک کهن که به‌نوعی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم با کالبد خانه‌های تاریخی در ارتباط‌اند، تحولات کالبدی و کارکردی این ابنیه را در گذر زمان بیان می‌کنند؛ از این‌رو به علت اعتبار اسناد و شواهد تاریخی، تبیین جایگاه این خانه‌ها در این منابع پژوهشی موجب ارتقای دانش روز به هویت فضاهای تاریخی می‌شود و به‌دنبال آن، ارائه طرح‌های باززنده‌سازی درخور ارزش‌های این ابنیه را به‌همراه خواهد داشت.

در این پژوهش به اسناد معامله و وقف‌نامه خانه‌ای که در «سند» آمده است و منابعی همچون متن، نقشه، نقاشی، عکس و تصاویر متحرک که به‌گونه‌ای در راستای شناخت و بازنمایی اصالت و هویت‌بخشی کالبد و کارکرد میراث مسکونی اصفهان کمک می‌کند،

آثار ملی، حضور در خانه‌ها و تجزیه و تحلیل اطلاعات مطرح کرده‌اند. روش این پژوهش توصیفی تحلیلی، تحلیل محتوای اسناد و شواهد تاریخی و نمونه‌پژوهی است و با هدف توسعه‌ای انجام شده و درنهایت، تحلیل داده‌ها براساس روش کیفی و با مقایسه و تفسیر بوده است.

فرآیند پژوهش

برمبنای روش پژوهش، نخست شناخت و چستی اسناد و شواهد تاریخی و اهمیت آنها در فرآیند شناخت خانه‌های تاریخی مدنظر بوده است؛ سپس به بازشناسی نشانه‌های تاریخ‌دار و معمارانه در اسناد و شواهد منقول و غیرمنقول مرتبط با خانه‌ها، به‌منظور ارائه روش‌هایی مدون برای شناخت خانه‌های میراثی اصفهان توجه شده است. در این دسته‌بندی، شناسه‌هایی که مبین ارزش‌ها و ویژگی‌های معماری خانه‌ها در اسناد و شواهدند به دو دسته عمده تقسیم شدند: ۱. نشانه‌هایی که جزیی از کالبد خانه محسوب می‌شوند، درخور بازشناسی در شواهد غیرمنقول؛ ۲. نشانه‌هایی که با کالبد بنا به‌طور مستقیم پیوندی ندارند، درخور بازشناسی در اسناد و شواهد منقول. شناسه‌هایی که با کالبد خانه مرتبط‌اند کتیبه‌ها و یادگاری دیواری را شامل می‌شوند و شناسه‌هایی از این نوع که با کالبد خانه به‌طور مستقیم مرتبط نیستند در شواهدی همچون تصاویر و گراورهای تاریخی، متون تاریخی، سند و قباله‌ها و وقف‌نامه‌ها شناسایی می‌شوند. برخی از این شناسه‌ها با رقم تاریخ و زمانی مشخص همراه‌اند و بعضی دیگر به وقوع رخدادی در خانه و تغییرات و تحولات کالبدی اشاره می‌کنند یا اطلاعاتی درباره‌ی مالکیت بنا و شیوه زندگی ارائه می‌کنند (شکل ۱).

قدیمی‌ترین نمونه‌های آن باید به کاخ تچر در مجموعه تخت جمشید اشاره کرد که آن را گنجینه خط نامیده‌اند. افراد مختلفی، از پادشاه گرفته تا رعیت و از امیر تا اسیر و گذریان، به هنگام گذر یا توقف در این مکان‌ها سطری چند از خود به یادگار گذاشته‌اند؛ زیرا بنای خشت و گل را از بنای وجود خویش پایدارتر می‌دیدند. این نوشتن تا بماند یادگار من نامم، خط بماند روزگار. همچنین در گذشته برخلاف امروز، یادگاری نویسی بر دیوار اماکن امری ناپسند نبوده است؛ زیرا به‌طور معمول، یادگاری‌ها را اهل علم و فضل می‌نوشتند و مضمون نوشته‌ها نکته‌های حکمت‌آمیز و پندآموز بوده است. این نوشته‌ها دربرگیرنده مضمون‌های مختلفی همچون ادبی، مذهبی، تاریخی، شرح یک رویداد، طلب دعای خیر و... بوده که در بسیاری مواقع، اساس مطالعات تاریخ‌نویسان و تذکره‌نویسان و پژوهشگران بوده است (صالحی کاخکی، ۱۳۷۸: ۶۹).

بررسی یادگاری‌های دیواری در کالبد خانه‌های تاریخی در گذر ایام، یکی از راه‌های شناسایی ارزش‌های قدمتی و تبیین تاریخ احداث و مرمت این بناهاست. در جبهه غربی خانه بهشتیان یادگاری دیواری^۱ مشاهده می‌شود که در مضمون آن سنه ۱۲۴۲ق یافت شد. باتوجه به نمونه‌های مشابه مضمون این یادگاری در ابنیه دیگر، مانند مسجد جامع انارستان^۲، این احتمال وجود دارد که سنه ۱۲۴۲ق که در متن یادگاری دیواری خانه بهشتیان مشاهده می‌شود، هم‌زمان با فوت یکی از افراد یا نزدیکان خانواده بوده است؛ همچنین با استناد به یادگاری، اثبات حضور کالبدی این فضا از خانه در سال ۱۲۴۲ق امکان‌پذیر می‌شود (جدول ۲).

عنوان «شاهد» داده می‌شود. در طبقه‌بندی کلی، اسناد و شواهد مرتبط با خانه‌های تاریخی اصفهان به دو دسته تقسیم می‌شود: ۱. اسناد و شواهدی که با کالبد بنا رابطه مستقیم ندارند (اسناد و شواهد منقول)؛ ۲. شواهد تاریخی که با کالبد بنا ارتباط مستقیم دارند (شواهد غیرمنقول). بااهمیت‌ترین اسناد و شواهد نوشتاری دسته اول شامل وقف‌نامه‌ها، مکاتبات خانوادگی (اخوان‌نامه‌ها)، نامه‌ها و گزارش‌های اداری، اسناد و قبالات خریدوفروش‌اند. این مدارک گاهی وضعیت اجتماعی، اقتصادی و... جامعه زمان خود را منعکس می‌کنند و گاهی به‌طور مستقیم به اطلاعات مربوط به معماری خانه اشاره می‌کنند. اطلاعات معماری مهمی که با جست‌وجو در این مدارک یافت می‌شوند از این قرارند: وضعیت محلات شهر اصفهان و تغییرات آنها در طول تاریخ، مکان جغرافیایی و حدود اربعه بنا، تاریخ دقیق ساخت و مرمت اثر، نام فضاها، اطلاعات کالبدی درباره بنا، مشاغل وابسته به خانه و اصطلاحات معماری. مدارک نوشتاری دسته دوم بیشتر به‌صورت یادگاری‌های دیواری نمود می‌یابد و کتیبه و شواهد تصویری آن شامل تصویر شخصیت‌ها و وقایع است که در بین تزیینات مشاهده می‌شود. در مواقعی رقم تاریخ در مضمون آنها به بازشناسی قدمت بنا می‌انجامد و مضمون آنها نیز به وقایع زندگی، تحولات بنا، اعتقادات و باورهای مالکان اشاره می‌کند (جدول ۱).

شواهد نوشتاری غیرمنقول

در این سرزمین از دیرباز نوشتن بر در و دیوار بناها و عمارت‌های کهن معمول بوده است؛ ازجمله

جدول ۱- دسته‌بندی اسناد و شواهد مرتبط با خانه‌های تاریخی اصفهان

اسناد و شواهد مرتبط با خانه‌های تاریخی اصفهان					
اسناد و شواهد منقول			شواهد غیر منقول		
شواهد شفاهی	شواهد تصویری	شواهد نوشتاری	اسناد نوشتاری	شواهد تصویری	شواهد نوشتاری
مصاحبه با مالکان قدیمی، مرمتگران و پاسداران میراث فرهنگی	آرشیو تصاویر	اخوان‌نامه، مکاتبات	سند‌های معاملات و قباله	تصویر شخصیت‌ها در بین تزیینات	یادگاری
	نقشه‌ها	خانوادگی، شجره‌نامه، گزارش‌های مرمتگران، معماران و پاسداران میراث فرهنگی	وقف‌نامه	تصویر وقایع در بین تزیینات	کتیبه
	نقاشی و گراورها	سفرنامه و متون تاریخی			
تصاویر متحرک					

جدول ۲- خوانش یادگاری دیواری خانه بهشتیان

نام بنا	مضمون یادگاری	رقم سال در مضمون یادگاری	تصویر یادگاری
خانه بهشتیان	خطی ز آب طلا منشی قضاو قدر که ای ز خانه خدامندگان ره‌پیما به یک درش چو نسیم صبا دراون آبی نوشته بر در کاروانسرای دو در اگر کنید بر این کاروان سرای گذر برون روید تعجیل از در دیگر که این کهن ده دون یاد می‌دهد تو این رواق زراندوز پدر که جان عزیزش به لب رسید بگفت هزار همچه سلیمان هم دو صد قیصر نشیمن خم کاووش بود با نور یکی نصیحت من گوش کن تو جان پسر بهر دیار که بر چشم خلق خوار شدید رخت اگر متحرک شدی ز جای به جای هزار مرتبه سعدی مرا نصیحت کرد سبک سفر کن از آنجا برو به جای دگر نه جوراره کشیدی و نه جفای تبر ولی چه شود که پندش نمیکنی باور ^۳	۱۲۴۲ ه.ق	 (عکس از نصرآبادی، ۱۳۹۲)

می‌دهند. برخی کتیبه‌ها تاریخ دارند و واقعه و رخدادی را در خانه بازگو می‌کنند. در مقایسه با بناهای دیگر با کاربری عمومی و عام‌المنفعه، کاربرد این کتیبه‌ها در گونه‌خانه‌ها کمتر است؛ از این رو بازشناسی کتیبه‌های تاریخ‌دار و بازگوکننده وقایع تاریخی، در شناسایی ارزش‌های قدمتی خانه‌های تاریخی اصفهان تأثیرگذار است؛ زیرا با انجام مطالعات تطبیقی، ارزش‌های قدمتی سایر خانه‌هایی را می‌شناسیم که کتیبه و نشانه‌های

کتیبه‌ها دسته دیگری از شواهد نوشتاری غیرمنقول‌اند. در اصطلاح هنری، کتیبه عبارت است از خطوط درشت و واضح که از روی کاغذ از دست کاتب به صفحات منتقل می‌شود و بر سردرها، دیوارها، محراب‌های مساجد، مکان‌های مقدس و بناهای مهم دیگر استقرار می‌یابد (فضایلی، ۱۳۶۴). کتیبه‌های خانه‌های تاریخی اصفهان در اعتقادات دینی و فرهنگی ریشه دارند و هویت صاحبان و معماران بنا را بازتاب

کتیبه‌ها در کنار ذکر آیات قرآن و احادیث که تبیین‌کننده دین و باور مذهبی مالکان گذشته بناست، رقم سال‌هایی مشاهده می‌شود که می‌توان چنین استدلال کرد بنا در آن سال‌ها آفرینش کالبدی داشته است؛ مانند خانه گلپرور. همچنین در نگاره‌های خانه‌های تاریخی، نمادهای بسیاری از فرهنگ، اعتقادات، مذهب و ادب ایرانی وارد تصویر شده است و برخی از آنها در توضیحات نگاره و رقم سال مضمون‌های نوشتاری دارند؛ مانند خانه قدوسی که در نگاره‌ای داستان یوسف و زلیخا را تصویربرداری می‌کند و به صورت نوشتاری به آن اشاره می‌شود. در سال ۱۳۲۴ نیز بیان‌کننده حضور کالبدی فضا در آن زمان است. همچنین در کتیبه‌های اطراف حیاط خانه حاج رسولی‌ها (سرهنگ بخردی) تصاویر داستان بیژن و منیژه از شاهنامه فردوسی مشاهده می‌شود (جدول ۳).

تاریخ‌دار ندارند. برخی کتیبه‌های تاریخ‌دار به زمان تعمیر و مرمت خانه اشاره می‌کنند که شناخت آنها برای تعیین اصالت اجزا و عناصر بنا مؤثر است. این نمونه در دیوار جنوبی تالار مرکزی خانه خواجه پطروس ولیجانیان مشاهده می‌شود. در مضمون کتیبه به مرمت تزیینات خانه در سال ۱۶۶۸م/۱۰۷۹ق و سلسله مراتب مالکیت بنا اشاره شده است (کاراپتیان، ۱۳۸۵: ۷۱).

بعضی دیگر مانند کتیبه اتاق مرکزی در جبهه غربی خانه اخوان حقیقی به تاریخ اتمام تزیینات، مالک بنا و استادکار تزیینات اشاره می‌کند. رقم کتیبه مذکور به احتمال به اتمام تزیینات کل بنا اشاره می‌کند؛ زیرا زینت‌کاران ایرانی به طور معمول پس از پایان یافتن کل تزیینات، اثر را امضا می‌کردند. هرچند مستندات درباره تاریخ آغاز تزیینات بنا در دست نیست. در برخی

جدول ۳- انواع کتیبه‌های تاریخ‌دار در برخی خانه‌های تاریخی اصفهان

نام خانه	محل کتیبه	مضمون کتیبه	تأکید تاریخی کتیبه	تصویر کتیبه
خانه خواجه پطروس ولیجانیان	دیوار جنوبی تالار مرکزی	در سالیان فرمانروایی شاه سلیمان و اسقف اعظم کلیسای کاتولیک اچمیازیان، در سال ۱۶۶۸م (۱۰۷۹ق/۱۰۴۷ش) عهد جدید، به خاطر بنده گناه کار ماتئوس پسر عالیجناب میناس که در عنفوان جوانی در ۲۵ سالگی با مسیح مشهور شد، آه، از شما عزیزان درخواست دارم که هنگامی که چشمتان به این نوشته می‌افتد، ماتئوس، والدین او و پدر بزرگ مهربان و بخشنده‌اش، خواجه پطرس، را به یاد آورید. او که با والدینش مهربان و بخشنده بود و خانه دلخواه خویش را برای استفاده فرزندش پطرس جانین تعمیر کرد. با دا که خداوند خوشی و شادمانی ابدی به ایشان بخشید. کسی که تا سال‌های سال آمرزیده است. آمین. سال ۱۶۶۰م تاریخ تولد ماتئوس است. سال ۱۶۵۹م تاریخ تولد پطرس است.	<p>خواجه پطرس</p> <p>ماتئوس</p> <p>میناس</p> <p>پطرس جانین</p> <p>سیر چهار نسل پیوسته مالکیت خانه خواجه پطرس</p> <p>خانه تاریخی خواجه پطرس را در سال ۱۶۶۸م ماتئوس مرمت کرد.</p>	 <p>(کاراپتیان، ۱۳۸۵: ۱۱۶)</p>

ادامه جدول ۳- انواع کتیبه‌های تاریخ‌دار در برخی خانه‌های تاریخی اصفهان

نام خانه	محل کتیبه	مضمون کتیبه	تأکید تاریخی کتیبه	تصویر کتیبه
خانه اخوان حقیقی	ضلع شمالی اتاق مرکزی واقع در جبهه غربی	اتمام یافت در عصر دوشنبه ذی‌الحجه الحرام سنه ۱۲۷۴ق. حسب‌الفرمایش محمدباقر. رقم کمترین محمدالخوئی مشهور اصفهانی.	تزیینات اتاق مرکزی جبهه غربی خانه تاریخی اخوان حقیقی در سال ۱۲۷۴ق تکمیل شد.	 (عکس از نگارندگان، ۱۳۹۵)
خانه گلپرور	ایوان جبهه شمالی	ایه بسم الله الرحمن الرحیم	۱۳۳۳	 (عکس از نگارندگان، ۱۳۸۷)
خانه قدوسی	بالای چاه و منبع آب خانه	مجلس یوسف و زلیخا	۱۳۲۴	 (عکس از نگارندگان، ۱۳۹۳)
خانه شهشهان	دیوار شمالی تالار در جبهه شمالی	ایه بسم الله الرحمن الرحیم	۱۲۷۶	 (عکس از نصرآبادی، ۱۳۹۵)
خانه شیران	سردر ورودی	آیه «وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ»	۱۳۲۴	 (عکس از نصرآبادی، ۱۳۹۵)

شواهد تصویری غیر منقول

شکل ۲- تصاویر امین‌التجار در خانه امین‌التجار (نگارندگان،

۱۳۹۴)

شکل ۳- تصاویر خان بختیاری در خانه شیران (نگارندگان،

۱۳۹۴)

شکل ۴- تصاویر همراهان سفیر انگلیس در دوال اتاق جنوبی

خانه لئون وکیل‌الدوله (نگارندگان، ۱۳۹۵)

وجود آمد. هدف از تأسیس این سازمان، جمع‌آوری و حفظ اسناد ملی موجود در خانواده‌ها و اداره‌های دولتی برای استفاده عموم و پژوهشگران اعلام شد؛ ولی هنوز اوراق پراکنده و مهمی نزد بیشتر صنف‌ها و طبقه‌های مختلف اجتماعی است (رضایی، ۱۳۸۹: ۸). اسناد و سجلات مندرج، برای تبارشناسی و شناخت تسلسل مالکیت در خانه‌ها اطلاعات بی‌نظیری دارند. در دوران قاجار، بیشتر علما برای تدوین اسناد محل خاصی

در بین نقوش و تزیینات برخی خانه‌ها، تصاویری از مالکان بنا مشاهده می‌شود؛ مانند تصویر میرزا اسدالله خان وزیر در خانه شهشهان، تصویر امین‌التجار در خانه امین‌التجار (شکل ۲)، تصویر معین‌التجار در خانه اعلم، تصویر خان بختیاری در خانه شیران (شکل ۳) و تصویر آیت‌الله سیدمحمدباقر شفتی در خانه شفتی. این تصاویر، شواهد مصوری در کالبد خانه‌اند که روال زندگی و روند مالکیت بنا را شکار می‌کنند. وجود تصاویر دو برادر، امین‌التجار و معین‌التجار که از تجار معروف اصفهان در دوران قاجار بودند در بین تزیینات این دو خانه و شباهت کالبدی فراوان خانه‌های امین‌التجار و اعلم بیان‌کننده این احتمال است که این دو بنا با وجود داشتن مالکانی با سلیقه‌های فکری یکسان، به علت همسانی کارفرما و مالک، معماران و استادکاران یکسانی نیز داشته است. دسته دیگر از این نوع شواهد به وقوع واقعه و رخدادی در خانه اشاره می‌کنند؛ مانند خانه لئون، وکیل‌الدوله جلفا، که در سال ۱۸۳۱م/۱۲۴۶ق پذیرای کورنل (Kornel)، سفیر انگلستان، و همراهان او بود. تصاویری از این افراد در دوال اتاق جنوبی خانه مشاهده می‌شود (شکل ۴) (دره‌هانیان، ۱۳۷۸).

اسناد و شواهد نوشتاری منقول

اسناد و شواهد نوشتاری منقول مرتبط با خانه‌های تاریخی در پنج دسته به شرح زیر بازشناسی می‌شود:

۱. اسناد معاملات؛ ۲. قبالات؛ ۳. وقف‌نامه و شواهدی همچون اخوان‌نامه و شجره‌نامه؛ ۴.
- گزارش‌های مرمتگران و پاسداران میراث فرهنگی؛ ۵. سفرنامه‌ها و متون تاریخی. در آغاز سال ۱۳۴۹ش، طرح آرشیو ملی ایران تصویب شد و سازمان اسناد ملی به

سفرنامه‌ها و کتاب آثار ملی اصفهان این محله با نام‌های جمال‌کُله، جماله‌کُله یا جماله آمده است. برای نخستین بار در اسناد عنوان این محله چماقیه ذکر شده است که بخشی از تاریخ و ادبیات شفاهی مردم را در آن دوران تبیین می‌کند؛ همچنین کاربرد واژه «دروب» مشخص می‌کند وجود سه ورودی در وضع موجود بنا دارای اصالت است (شکل ۵).

شکل ۵- سه ورودی خانه بهشتیان (نگارندگان، ۱۳۹۴)

اشاره به لقب عصار برای مالکان و وجود دستگاه تنگ سرکه در گوشه شمال غربی خانه، فرضیه کارگاه بودن بنا و پیوند الگوی کار در خانه را اثبات می‌کند (شکل ۶).

شکل ۶- فضای کارگاه خانه بهشتیان (بایگانی مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری اصفهان، ۱۳۶۱)

نداشتند؛ به عبارتی، محضر (دارالشرع، دارالحکومه) گستره‌ای متنوع از مسجد، خانه مجتهد و خانه یکی از معامله‌کنندگان بود (رضایی، ۱۳۸۹: ۳۵؛ نورائی، ۱۳۹۱: ۱۲).

همچنین به طور معمول بر روال سند نویسی، حدود اربعه املاک و رقبات کامل نوشته شده است. این بخش از اسناد در مطالعه محله و بستر قرارگیری بنا حائز اهمیت است. در این اسناد، به القاب و مشاغل افراد نیز اشاره شده است که در بازشناسی الگوهای پیوند فضای کار و خانه اهمیت می‌یابد. در شناخت قدمت بنا، تاریخ‌گذاری‌ها از دیگر نکته‌های باارزش سند و قبالات خانه‌های تاریخی است. تاریخ‌هایی که بنا معامله شده است بیان‌کننده حضور کالبدی خانه در آن دوران است. در اسناد معاملات و قبالات، واژه‌های متعددی برای نامیدن فضاهای خانه به کار رفته و برخی اسناد تاریخی ابعاد فضاهای خانه را نیز تعیین کرده است. در یکی از اسناد، به خرید و فروش خانه‌ای در سال ۱۳۲۷ق/۱۹۰۹م در روستای محمودآباد اصفهان با مساحت پنج‌دری (۲۷زرع)، اتاق زاویه (۲۷زرع)، هشتی و دالان (۷۲زرع) اشاره شده است (نورائی، ۱۳۹۱: ۴۳). این اعداد در اجرای طرح‌های مرمت و باززنده‌سازی خانه برای دستیابی به اصالت طرح کارآمد خواهد بود؛ همچنین تبیین واژه‌های مرتبط با نظام معماری مسکونی گذشته، از کاربردهای اسناد در مطالعه‌های میراث مسکونی است. در سند معامله خانه‌ای در خیابان چهارباغ، به اجزای خانه همچون «خلوت»، «طویل»، «بهاربند»، «کالسکه‌خانه»، «طباق‌خانه» و «عمارت گلخانه» اشاره شده است (نورائی، ۱۳۹۱: ۴۹).

در بررسی اسناد معاملات خانه تاریخی بهشتیان در سال‌های ۱۲۴۹ و ۱۲۷۱ و ۱۲۸۱ق/۱۸۳۳ و ۱۸۵۵ و ۱۸۶۵م نیز مشخص می‌شود بنا در محله چماقیه در نزدیکی حمام شیخ‌بهایبی بوده و در متون تاریخی مانند

شکل ۷- جفت بالاخانه در جبهه غربی خانه بهشتیان (نگارندگان،

۱۳۹۲)

واژه‌های «دو دست و یک باب بالاخانه» اصالت جفت بالاخانه در جبهه غربی و تک بالاخانه جبهه شرقی را تعیین می‌کند (شکل ۷). در مطالعه‌های پیمایشی خانه مشخص شد سیستم آبرسانی خانه با عناصری همچون چاه، منبع، حوض و دستک بوده و هریک از این اجزا در سند خانه یاد شده است (جدول ۴).

جدول ۴- شناسه‌های مهم اسناد معاملاتی و قباله‌های خانه‌های تاریخی در شناخت وجوه معمارانه^۴

نام خانه	اطلاعات تبارشناسی، تسلسل مالکیت و حدود اربعه خانه	بستر و محله	اشاره به اجزا و عناصر خانه	اشاره به القاب و مشاغل	قیمت معامله خانه	تاریخ تحریر سند	تصویر رویه سند
خانه بهشتیان		واقع در محله چماقیه قرب حمام شیخ	مدخل و دروب و پنجره و آلات و حجریه	اشاره به فروش خانه به ابوالقاسم عصار	شصت تومان بعد فضا رویه تمام عیار یک مثقال و نیمه عددی یک هزار و یکصد و پنجاه دینار	۱۲۴۹ق و ۱۲۷۱ق	(بایگانی شخصی سیلانی، ۱۳۹۴)
خانه بهشتیان		واقع در محله چماقیه قرب حمام شیخ	دو دست و یک باب بالاخانه خارج که هر یک متصله و مربوط به یکدیگر است. زیرزمین و بالاخانه و چاه و منبع و حوض و دستک و بیت‌الخلا و مطبخ و سنگ هزاره.	مبلغ یکصد تومان تبریزی وجه نقد از قرار نیم ریال دانه سیزده نخودی بیست عدد یک تومان رایج خزانه عامره		۱۲۸۱ق	(بایگانی شخصی سیلانی، ۱۳۹۴)

ادامه جدول ۴- شناسه‌های مهم اسناد معاملاتی و قبالة‌های خانه‌های تاریخی در شناخت وجوه معمارانه^۵

نام خانه	اطلاعات تبارشناسی، تسلسل مالکیت و حدود اربعه خانه	بستر و محله	اشاره به اجزا و عناصر خانه	اشاره به القاب و مشاغل	قیمت معامله خانه	تاریخ تحریر سند	تصویر رویه سند
خانه بهشتیان		واقع در محله چماقیه قرب حمام شیخ	دو دست و یک باب بالانخانه خارج که هر یک متصله و مربوط به یکدیگر است. زیرزمین و بالانخانه و چاه و منبع و حوض و دستک و بیت‌الخلا و مطبخ و سنگ هزاره.	لقب و شغل مالکان خانه عصار بوده است.	مبلغ یکصد تومان تبریزی وجه نقد از قرار نیم ریال دانه سیزده نخودی بیست عدد یک تومان رایج خزانه عامره	۱۲۸۱ق	<p>(بایگانی شخصی سیلانی، ۱۳۹۴)</p>
خانه ادیب		واقع در محله جورچه خوانسار	دو باب طویله بزرگ. ایوانی سراسری. فرم خانه به صورت اندرونی و بیرونی. سه دری. چوب‌بست و تاک. بورت و نشیمن. حوض آب.	-	پانصد و پنجاه تومان	۱۳۵۲ق	<p>(بایگانی شخصی مستغانی، ۱۳۹۵)</p>

وقف تحقق می‌یابد. وقف ممکن است به صورت دائم یا موقت باشد که در مضمون آن مدت زمان حبس مال قید می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۵: ۷۵۲). حفاظت نکردن

دسته دیگر از اسناد و مدارک منقول نوشتاری وقف‌نامه است. وقف عبارت است از حبس عین مال و در راه خیر قرارداد آن که این عمل با اجرای صیغه

خانه ملک‌التجار مربوط به سال ۱۲۴۱ق/۱۸۲۵م بوده و عنوان معمار بنا استاد حسین چی ذکر شده است. این بنا با کاربری حسینییه وقف دائمی شده و به علت اهمیت سنت وقف نزد ایرانیان، این کاربری همچنان حفظ شده است (سازمان اوقاف از مردم اصفهان سپاسگزاری می‌کند، ۱۳۴۶: ۲۱۰ تا ۲۱۶)؛ همچنین خانه میرزا محمود ملباشی وقف نودساله اولاد است و در حال حاضر کاربری مسکونی دارد (ملباشی، ۱۳۹۵).

شناختن آثار معماران، مرمتگران و فعالان عرصه حفاظت از خانه‌های تاریخی در هر دوره نیز، وجوه مهمی از ارزش‌های معماری این ابنیه را روشن می‌کند. این افراد در بیشتر مواقع شواهدی در این حوزه، به صورت شفاهی و گاه مکتوب و مصور، از خود به جا گذاشته‌اند. واکاوی در آنها ارزش‌ها و ویژگی‌های مهمی از خانه‌های تاریخی شهر اصفهان را مشخص می‌کند. در آرشيو سازمان میراث فرهنگی و نزد مالکان خانه‌های تاریخی مستنداتی در قالب نامه‌ها، توصیه‌نامه‌ها و... وجود دارد که در آنها اطلاعات تاریخی درباره تبارشناسی مالکان، سال احداث و مرمت خانه، شرح زندگی، رخداد حوادث تاریخی در خانه و... یافت می‌شود. نخستین گزارش‌های مکتوب درباره وضعیت حفاظت خانه‌های تاریخی شهر اصفهان به دهه ۴۰ش مربوط است که عباس بهشتیان، از پاسداران میراث فرهنگی، آن را تنظیم کرده است. در این گزارش، فهرستی از خانه‌های ویران‌شده اصفهان در آن سال‌ها ارائه شده است که شامل خانه کلاه‌دوزان در کوی قصر، خانه نعلبندباشی در کوی جماله کله روبه‌روی در مسجد حاج محمدجعفر آواده‌ای، خانه صدر در کوی شیروانی‌ها و... است.

عباس بهشتیان همچنین در نامه‌هایی که در سال ۱۳۶۱ش، برای ثبت ملی خانه پدری به سازمان

از خانه‌های میراثی، از دیرباز به‌گونه‌ای در فرهنگ ایرانیان وجود داشته است؛ به طوری که میرسیدعلی جناب در این باره می‌نویسد: «عادت تمام ایرانیان چون بر نفرت از منزل کردن خانه‌هایی است که پدر آنها در آن وفات کرده است؛ به‌علاوه اینکه دولت پدرها و فرزندها و وضع زندگی آنها بیشتر مواقع اختلاف دارد. پس خانه پدری برای فرزند یا بزرگ‌تر یا کوچک‌تر می‌شود. از این جهت هرکس مایل است موافق سلیقه خود منزلی ترتیب دهد» (جناب، ۱۳۷۱: ۱۶۴)؛ همچنین سعدی در این باره می‌سراید:

«هر که آمد عمارتی نو ساخت رفت و منزل به دیگری پرداخت
وان دگر پخت همچنین هوسی وین عمارت بسر نبرد کسی»

برخی خانه‌های تاریخی اصفهان به علت اجرای سنت وقف، در مقایسه با سایر خانه‌ها، در طول تاریخ پایداری کالبدی و کارکردی داشته‌اند؛ همچنین گاهی با کاربری اولیه (مسکونی) یا کاربری که بدان منظور وقف شده‌اند، ادامه حیات می‌دهند. براساس سال‌های رقم‌شده در صورت وقف‌نامه، می‌توان حضور کالبدی خانه را در دوران‌هایی مشخص کرد و درباره مالکیت، شیوه زندگی، رخدادهای تاریخی و کاربری‌های بنا اطلاعاتی کسب کرد. به‌طور کلی مضمون وقف‌نامه‌ها دربرگیرنده اطلاعات معمارانه فراوانی از مقیاس کلان، مانند شهر و محله قرارگیری خانه، تا مقیاس خرد، مانند اجزا و عناصر بنا، است؛ همچنین وقف‌نامه‌ها از نظر اصطلاحات و واژگان مربوط به معماری نیز بسیار غنی‌اند. برخی از واژگان مربوط به معماری خانه‌های تاریخی و فن‌آوری ساخت آنها، مانند اخطاط کردن (طرح‌ریزی بنا روی زمین) و حوائج‌خانه (انبار مواد غذایی) و بهاربند (طویله و مکان نگهداری حیوانات) که امروز کمتر به کار می‌رود، در متن وقف‌نامه‌ها درخور واکاوی است (حسینی اشکوری، ۱۳۹۵: ۱۵۰). وقف‌نامه

ساخته می‌شود و بهشتیان در این نامه به نابودی همه آنها اشاره کرده است. او اشاره کرده است این دستگاه تنها نمونه باقی مانده است. در زمینه قدمت فضاهای خانه، براساس این نامه، مشخص شد که اتاق دودری جبهه غربی ماهیت صفوی دارد و بقیه فضاها به اواسط قرن سیزدهم قمری مربوط است (جدول ۵). شجره‌نامه خانوادگی برخی مالکان نیز در خانه‌های تاریخی آنها یافت می‌شود که کندوکاو در آن به شناخت روند زندگی در خانه می‌انجامد. شجره‌نامه یکی از خانواده‌های قدیمی جلغا به نام آقانووی‌ها (آقانوویان) در خانه بارون پتروس استپانوف آقانوویان نگهداری می‌شد که در حال حاضر به کلیسا وانک منتقل شده است.

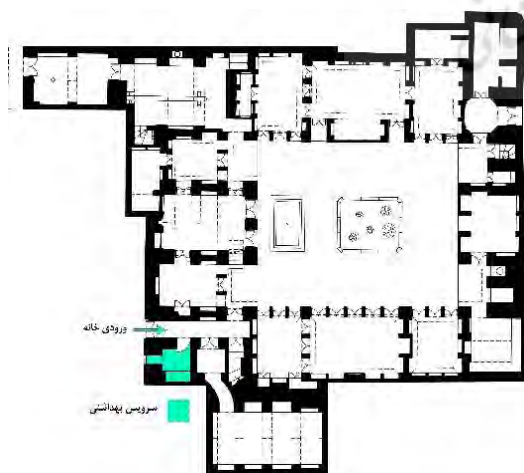
حفاظت آثار ملی نگاشته، درباره سیر تحولات کالبدی خانه، قدمت فضاهای خانه، سلسله‌مراتب مالکیت، بانی و سازنده دستگاه فضای کارگاهی، تعدد ورودی‌های خانه، تزیینات خانه و وضعیت حفاظتی بنا اطلاعاتی ارائه کرده است. براساس این نامه، خانه تاریخی بهشتیان چهار نسل مالکیت پیوسته شامل ابوالقاسم عصار، محمدحسن عصار، حیدرعلی عصار و عباس بهشتیان داشته است. همچنین اشاره کرده محمدحسن عصار، از مالکان بنا، بانی و سازنده دستگاه تنگ سرکه در فضای کارگاهی خانه بوده که با کاربست تفکر بومی و فنون سنتی این دستگاه فشار را ابداع کرده است. دستگاهی که در آن دوران پنج نمونه دیگر مشابه آن در عصارخانه‌های اصفهان

جدول ۵- شناسه‌های مهم دست‌نوشته‌های تاریخی در تبیین ارزش‌های خانه

نام خانه	اطلاعات تبارشناسی و تسلسل مالکیت	اشاره به اجزا و عناصر خانه	اشاره به قدمت عناصر خانه	اشاره به وضعیت حفاظت خانه	تاریخ تحریر	تصویر رویه دست‌نوشته
خانه بهشتیان	اشاره به چهار نسل مالکیت پیوسته خانه: ابوالقاسم عصار، محمدحسن عصار، حیدرعلی عصار و عباس بهشتیان.. اشاره به محمدحسن سازنده دستگاه فشار عصارخانه که تنگ سرکه نامیده شده است.	اشاره به سه ورودی خانه، دودری، اتاق ارسی. اشاره به تزیینات گچ‌بری و درهای نفیس بنا.	هسته اولیه بنا اتاق دودری جبهه شرقی است و زمان احداث آن مربوط به دوران صفوی است. سایر بخش‌های خانه به اواسط قرن ۱۳ قمری مربوط است.	خانه از طرف همسایگی شمالی در معرض خطر و آسیب‌دیدگی است.	۱۳۶۱ ه. ش	 (بایگانی سازمان میراث فرهنگی اصفهان، ۱۳۹۳).

حموی، ۱۳۸۰: ۲۵۹/۱). بنابراین در این شهر به‌طور تقریبی همیشه محل سرویس بهداشتی بعد از در ورودی خانه‌ها بود و فرم فضا اتاقکی بود با گودال مستطیل‌شکل با کف‌فرش آجری که سوراخ کناری آن با چاه بیرون خانه ارتباط داشت؛ به‌این ترتیب، در کوچه‌های شهر کنار در هر خانه به‌طور معمول یک چاه دفع فاضلاب به‌صورت سر باز وجود داشت (شکل ۸ و ۹) (ادیب، ۱۳۸۴: ۱۱۲).

فروش فاضلاب خانه‌ها از منابع درآمد نوکران و خدمتکاران خانه بود (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۳۸۰)؛ این‌گونه که در سراسر سال، خاکستر کرسی و اجاق و بخاری خود را جمع می‌کردند و به‌هنگامی که چاله‌های فاضلاب به‌طور کامل پر می‌شد از یک طرف آن را به خارج باز و به داخل چاله‌ای مخصوص، در کنار ورودی خانه، هدایت می‌کردند. پس از پرشدن، آن را با خاک و خاکستر مخلوط و بهترین کود را برای کشاورزی آماده می‌کردند (ویلز، ۱۳۶۸: ۲۱۱). در دوران مشروطه، ادارهٔ بلدیة دستور داد: «صاحبان خانه‌ها چاه‌های متعلق به خود را که سر آنها پوشیده نیست با سنگ، مسطح با کوچه بپوشانند» (انجمن مقدس ملی اصفهان، ش ۱۳).

شکل ۸- موقعیت ورودی و سرویس بهداشتی بهشتیان (نگارندگان، ۱۳۹۵)

برای دست‌یافتن به الفبای کالبدی و ویژگی‌های فراکالبدی خانه‌های اصفهان و بازشناسی ارزش‌های آنها، جست‌وجو در میان متون تاریخی و یادداشت‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی که در دوران صفوی و قاجار به اصفهان آمده‌اند، راهگشا خواهد بود. اطلاعاتی که از این سفرنامه‌ها به دست می‌آید تعداد خانه‌ها در محله‌های شهر اصفهان، نحوهٔ پراکنش خانه‌های اقلیت‌های مذهبی، مالکیت و اطلاعات تبارشناسی، زمان احداث و تعمیر برخی خانه‌ها، شیوهٔ ساخت و نوع تزیینات، کاربرد فضاهای خانه و شیوهٔ زندگی را شامل می‌شود. شیوهٔ زندگی و تأمین نیازهای انسان در خانه، همواره با فرم و ساختار فضای معماری پیوند نزدیکی داشته است؛ به‌گونه‌ای که این دو پیوسته از یکدیگر تأثیر می‌گرفته‌اند.

تا پیش از دهه ۴۰ ش، شهر اصفهان به سیستم فاضلاب شهری مجهز نبود و این مسئله در طراحی سرویس بهداشتی و حمام خانه‌ها بسیار حائز اهمیت بوده است. با بررسی متون تاریخی، شیوهٔ دفع فاضلاب خانه‌ها و محل جانمایی سرویس بهداشتی در بیشتر خانه‌ها تبیین می‌شود. در این شهر که به‌دلیل وجود یک لایه خاک سخت، فاضلاب شهری در زمین نفوذ نمی‌کرد. ازسوی دیگر، محصولات خاص آن، همچون خربزه، به خاک قوی و پربر نیاز داشت؛ پس باید نظامی تدبیر می‌شد که در آن نخست، فضولات به‌گونه‌ای از منطقه دور می‌شد و دوم، آن فضولات به آغوش نیازمند زمین‌های کشاورزی اطراف می‌رفت (رجایی، ۱۳۹۱: ۷۶).

در قرن هفتم قمری، یاقوت حموی در این‌باره می‌نویسد: «زمین اصفهان سنگ سخت است. ازاین‌رو برای کشت به‌کود بیشتر نیاز دارد و به این جهت، در آن فضولات گران‌بهارتر از جای دیگر است» (یاقوت

مارتاپیترز (Marta Piterz) در سفرنامه چارلز تکسیه (Charles Texier) یافت شد.

در شهر اصفهان، رواج عکاسی به دوران ناصرالدین شاه قاجار مربوط است. مجموعه عکس‌هایی که از دوره ناصری به دست ما رسیده است، برای پژوهش در تاریخ و فرهنگ ایران اسناد معتبری است (جدول ۶) (هویان، ۱۳۸۶: ۵۲). تصویری از حضور شاگردان در تالاری قاجاری در اصفهان به دست آمده است. تطبیق این تالار با مدارک موجود از خانه‌های تاریخی شهر اصفهان مشخص کرد به احتمال بسیار، تصویر به خانه جناب مربوط است و شخصیت معلم نیز میرسیدعلی جناب، نویسنده کتاب الاصفهان، است. این تصویر در زمینه شناخت و در پی آن، ارائه طرح‌های باززنده‌سازی خانه سندی معتبر خواهد بود. در تصویر، پوشش سه دانش‌آموز مطابق است با پوشش دانش‌آموزان در تصاویری که سوروگین^۷ (Sevruguin) از مدارس قاجاری ایران تهیه کرده است. با استناد به این تصویر، می‌توان خانه مدرسه بودن مکان را اثبات کرد و با وجود آن، حضور شخصیت فرهنگی جناب در این خانه، بنا را در گروه خانه شخصیت‌های فرهنگی اصفهان قرار می‌دهد (عکس ۱۰ تا ۱۴).

شکل ۱۰- تالار خانه جناب (فقیه حقانی، ۱۳۸۹: ۱۱۶)

شکل ۹- چرخ کشیدن فاضلاب چاه ورودی خانه‌ها در گذشته

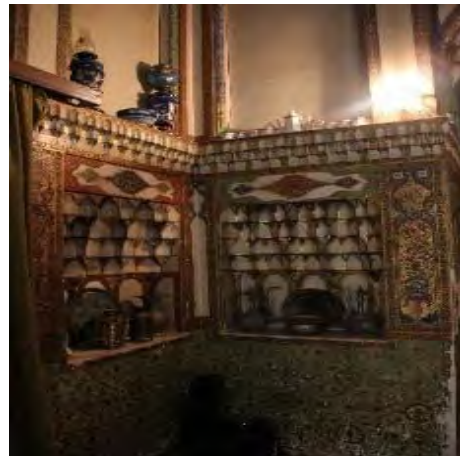
(<http://esfahanpeople.persianblog.ir>)

شواهد تصویری منقول

شواهد مصور منقول امکان شناخت بهتر هویت و سیر تحولات و تغییرات در کالبد بنا را فراهم می‌آورند و به این ترتیب، اصالت و ارزش اجزا و عناصر بنا درخور ارزیابی می‌شود. بررسی ارزش‌ها و سیر دگرگونی مسکن انسان در طول تاریخ با بازشناسی زندگی مردمانی میسر می‌شود که در بستر زمان، در تعامل و تقابل با اجتماع زیسته‌اند. اسناد و مدارکی که از این افراد به جا مانده است، بیان‌های تاریخی گوناگونی از فرهنگ و تاریخ و جوامع آنهاست. آنچه شواهد تصویری را از متون و منابع مکتوب متمایز می‌کند امکان گنجاندن روایتی مفصل در یک تصویر است. علاوه بر آن، نیازداشتن به ترجمه برای انتقال مفهوم روایت‌های استنباط‌کردنی، از ویژگی‌های هر شاهد مصور است. شواهد تصویری براساس تکنیک اجرا یا ابزار تولید به انواع مختلفی تقسیم می‌شوند که در تعریفی جامع، می‌توان آنها را در سه دسته کلی طرح و نقاشی، عکس و مواد جغرافیایی طبقه‌بندی کرد. طرح و نقاشی‌های تاریخی بیشتر در سفرنامه‌ها مشاهده می‌شود؛ اما در بیشتر مواقع، بناهای شاخص و عام‌المنفعه موضوع طراحی‌ها بوده است. درباره خانه‌های تاریخی اصفهان، نقاشی از خانه تاریخی

شکل ۱۲- میرسیدعلی جناب (جناب، ۱۳۹۴)

شکل ۱۱- تالار خانه جناب (نگارندگان، ۱۳۹۴)

شکل ۱۳- تطبیق نقوش تزئینی بالای طاقچه در عکس قاجاری و وضعیت موجود خانه جناب (فقیه حقانی، ۱۳۸۹: ۱۱۶؛ نگارندگان، ۱۳۹۴)

شکل ۱۴- تطبیق پوشش دانش‌آموزان با پوشش دانش‌آموزان در مدرسه قاجاری بازنشانی شده (فقیه حقانی، ۱۳۸۹: ۱۱۶؛ برجسته، ۱۳۷۸)

الحاق‌های این خانه مشخص می‌شود (شکل ۱۵ و ۱۶). در تصویری دیگر که به خانه هولستر در جلفا مربوط است، به خرید مقدار فراوانی انگور اشاره می‌شود که بیان‌کننده تولید شراب در خانه‌های آرامنه اصفهان است (شکل ۱۷).

مجموعهٔ ارنست هولستر (Ernst Hoeltzer) یکی از گالری‌های باارزش عکس خانه‌های اصفهان در دوران قاجار است که بیشتر به خانه‌های جلفای اصفهان توجه کرده است. در تطبیق تصاویر کاراپتیان با تصویری که هولستر از جبههٔ جنوبی خانهٔ خواجه هوسپ (Khaje hosep) ارائه می‌کند، برخی

شکل ۱۵- جبهه جنوبی خانه خواجه هوسپ (هولستر، ۱۸۹۲م)

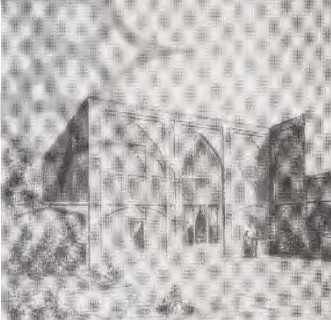

شکل ۱۶- بخش میانی جبهه جنوبی خانه خواجه هوسپ (کاراپتیان، ۱۳۸۵)

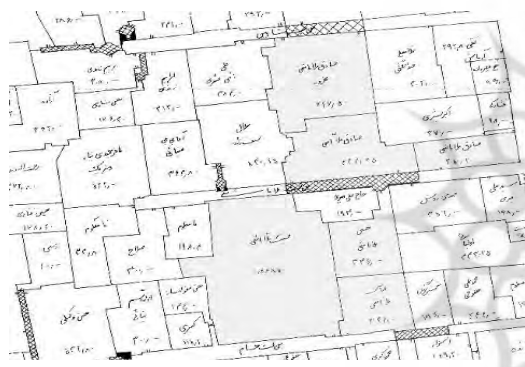
شکل ۱۷- خرید و فروش انگور در خانه هولستر (هولستر، ۱۸۹۲م)

جدول ۶- نمونه‌هایی از شواهد تصویری خانه‌های تاریخی اصفهان

انواع شواهد تصویری		نام خانه
مواد جغرافیایی	عکس	
_____	 <p>(ملک‌التجار، ۱۳۹۴)</p> <p>اجتماع روحانیان و علمای اصفهان در خانه حاج ابراهیم ملک‌التجار به دعوت ظهیرالاسلام، داماد مظفرالدین‌شاه، در راستای فعالیت‌های مشروطه‌خواهان (فقیه حقانی، ۱۳۸۹: ۸)</p>	<p>_____</p> <p>خانه حاج ابراهیم ملک‌التجار</p>
 <p>(تکسیه، ۱۸۴۲م)</p> <p>(تکسیه، ۱۸۴۲م)</p>	<p>_____</p>	 <p>(تکسیه، ۱۸۴۲م)</p> <p>خانه مارتاپیترز</p>
_____	 <p>حاج میرزاهاشم امام‌جمعه و متابعان ۱۳۱۶ق (فقیه حقانی، ۱۳۸۹: ۱۰)</p>	<p>_____</p> <p>خانه امام‌جمعه</p>

ادامه جدول ۶- نمونه‌هایی از شواهد تصویری خانه‌های تاریخی اصفهان

نام خانه	انواع شواهد تصویری	
	طرح و نقاشی	عکس
خانه امین‌الله امین‌التجار		 <p>مجلس جشن اعاده مشروطیت با حضور هیئت تجار و عده‌ای از معروفان اصفهان (حیاط این خانه در پی احداث خیابان عبدالرزاق تخریب شد) (فقیه حقانی، ۱۳۸۹: ۹۶).</p>

شکل ۱۸- موقعیت مجموعه خانه‌های ملاباشی در گذر ملاباشی در نقشه کاداستر (سازمان حفاظت آثار ملی ایران، دهه ۵۰)

شواهد شفاهی

نسل امروز درباره شیوه زندگی در خانه‌های تاریخی شهر اصفهان پرسش‌های گوناگونی دارد که در این میان، شواهد شفاهی در حکم راهکاری در دستیابی به اطلاعات برای بازسازی گذشته به حساب می‌آید. شواهد شفاهی متضمن ثبت روشمند رویدادهای زندگی در خانه است. علت اهمیت شاهد شفاهی این است که در سطوح متعددی تازگی دارد. نه تنها نوع غیرمعمولی از شواهد را می‌شناساند، در بیشتر مواقع زوایای جدیدی از تفسیر را مطرح می‌کند (استنفورد، ۱۳۸۴: ۲۶۶).

از قدیمی‌ترین مواد جغرافیایی در زمینه خانه‌ها، باید به نقشه‌های کاداستر^۱ (Cadastre) اشاره کرد که سازمان حفاظت از آثار ملی ایران در دهه ۵۰ش تهیه کرده است. در این نقشه‌ها زمینه و حدود پلاک‌بندی خانه، عرصه و اعیانی، مالکیت، همسایگی‌ها، سباط‌ها و گذرهای خصوصی با دقت مطلوب مستندسازی شده است؛ برای نمونه، با استناد به این نقشه تبیین وجه تسمیه گذری در خیابان ملک ممکن می‌شود. گذری که هنوز به نام کوچه ملاباشی نامیده می‌شود. در این گذر که در گذشته سرپوشیده بوده، شش خانه ارزشمند از خاندان ملاباشی وجود داشته است (شکل ۱۸).

تصاویر متحرک نوع دیگری از اسناد منقول مصور در زمینه خانه‌های تاریخی اصفهان است. در خانه‌های تاریخی همچون خانه صیرفیان‌پور، خانه رحیم‌زاده، خانه طوقا و خانه میرزامحمود ملاباشی فیلم‌های متعددی تولید شده است. این فیلم‌ها اسناد مصوری است که مبین تحولات کالبدی بناست.

نتیجه

هدف اصلی این پژوهش سیری بر بازشناسی ارزش‌های خانه‌های تاریخی اصفهان، با اتکا به اطلاعاتی بود که از اسناد و شواهد منقول و غیرمنقول مرتبط استنباط می‌شود. با معرفی و تطبیق نمونه‌هایی از اسناد و شواهد تازه‌یاب و ضمن بررسی اعتبار آنها در مقایسه تطبیقی با وضعیت موجود بنا، زمینه برای این مهم فراهم شد و سیزده نوع سند و شاهد برای مطالعه در حوزه میراث مسکونی بازشناسی شد. اسنادی همچون سندهای معاملاتی خانه بهشتیان و خانه ادیب، تصاویر قدیمی از خانه‌های جناب، حاج ابراهیم ملک‌التجار و... مصداق‌هایی از وجود منابع اصلی و دست‌اول، در مطالعات بنیادهای نظری میراث مسکونی اصفهان است. این مسئله از توجه صاحب‌نظران این حوزه دور مانده و هم‌اکنون با ارائه نمونه‌هایی که از لابه‌لای متون و آرشیوهای گوناگون به دست آمده است و دسته‌بندی اسناد و شواهد مرتبط، مدارک دیگر نیز در آینده درخور ردیابی خواهد بود. موضوعاتی که از این اسناد و شواهد استنباط می‌شود به چند بخش کلی تقسیم می‌شود: دسته‌ای نویافته‌های تحولات کالبدی در این خانه‌هاست؛ مانند وجود الحاق در جبهه جنوبی خانه خواجه هوسپ. دسته دیگر از اسناد و شواهد، تداوم اجزای معماری و کارکردهای فضا را تبیین می‌کند؛ دسته‌ای از اسناد و شواهد شیوه زندگی، وقوع رخداد‌های تاریخی و روند مالکیت خانه را مشخص می‌کنند. رقم تاریخ در اسناد نیز معرفی بر قدمت فضاهای معماری بناست. به این ترتیب، خانه‌های تاریخی که درباره آنها نمونه‌ای از اسناد و شواهد تاریخی سیزده گانه یافت شد، به واسطه تطابق اسناد و شواهد تاریخی یافته‌شده و تأویل آنها، شناخت میراث مسکونی اصفهان در حوزه مطالعات کالبدی و کارکردی و درک شیوه زندگی در خانه‌های تاریخی افزایش یافت.

با خاطرات مالکان و افرادی که به خانه رفت‌وآمد داشته‌اند، حس زندگی گذشته در خانه تبیین می‌شود. در گذشته برای ورود به برخی خانه‌های تاریخی اصفهان، مانند خانه الفت و ملاباشی، و برای دسترسی به این ابنیه به‌طور انحصاری راه‌های زیرزمینی و مخفی تعریف می‌شده است. محمود الفت، از مالکان قدیمی خانه الفت، علت وجود راه زیرزمینی برای ورود به خانه را وجود حمامی با مساحتی در حدود ۲۵۰ مترمربع در حفاصل بخش اندرونی و بیرونی خانه می‌دانست. به گفته او در اوایل دوره پهلوی اول به علت ممنوعیت حجاب و نبود حمام در همه خانه‌ها، زنان همسایه و فامیل از این راه زیرزمینی به حمام خانه الفت مراجعه می‌کردند (الفت، ۱۳۹۵).

جمع‌بندی

در مطالعه میراث مسکونی، اهمیت اسناد و شواهد تاریخی به این علت است که در بیشتر مواقع، با پدیده موضوع بررسی هم‌دوره یا از نظر زمان پدیدآمدن نزدیک‌اند؛ گرچه ممکن است در برخی از آنها، درباره بناهای کهن‌تر نیز اطلاعاتی وجود داشته باشد؛ مانند سند معامله خانه بهشتیان که به حضور حمام شیخ‌بهایی در مجاورت خانه اشاره می‌کند. در این مقاله به چگونگی کاربرد اسناد و شواهد تاریخی در فرآیند مستندسازی و تبیین ارزش‌های خانه‌های تاریخی اصفهان توجه شد. سیزده نوع سند و شواهد شناخته‌شده درباره خانه‌های تاریخی اصفهان، منابع مطالعات ارزنده‌ای برای بازشناسی ارزش‌های معماری مسکونی است؛ زیرا هریک از آنها به‌گونه‌ای با جوهری از زندگی ایرانی مرتبط است. تحلیل هر سند و شواهدی که بخشی از شیوه زندگی انسان را در دوره‌ای تاریخی متجلی می‌کند برای شناخت معماری آن بنا نیز حائز اهمیت است (جدول ۷).

کتابنامه

الف. کتاب‌های فارسی

- عباس نصر، اصفهان: گلها.
- ادیب، عباس، (۱۳۸۴)، از مکتب‌خانه تا دانشگاه؛ شتاب دگرگونی‌های مردم اصفهان در هشتاد سال اخیر، اصفهان: دانشگاه علوم پزشکی اصفهان.
- استنفورد، مایکل، (۱۳۷۹)، فلسفه تاریخ؛ رابطه تاریخ، فلسفه و علوم اجتماعی، تهران: طرح نو.
- برجسته وان والویک وان دورن، فریبدون، جیلین م. فوخلسانگ ایست وود؛ با همکاری سحر برجسته وان والویک وان دورن - خسروانی، (۱۳۷۸)، ایران از نگاه سوروگین؛ مجموعه عکس‌های اواخر قرن نوزدهم ایران، هلند: موزه ملی نژادشناسی لیدن.
- بنی، رولف، (بی‌تا)، ایران پل فیروزه، تهران: وزارت اطلاعات و جهانگردی.
- بهشتی، سیدمحمد و مهرداد قیومی بیدهنی، (۱۳۸۸)، فرهنگ‌نامه معماری ایران در مراجع فارسی، تهران: فرهنگستان هنر.
- بهشتیان، عباس، نامه‌ها و مکاتبات منتشرنشده.
- بهشتیان، عباس، (۱۳۴۳)، بخشی از گنجینه آثار ملی، اصفهان: انجمن آثار ملی.
- پهلوان‌زاده، لیلا، (۱۳۹۱)، اصفهان شهر نور، اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۸۷)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، با تدوین غلامحسین معماریان، تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه ابوتراب نوری، تصحیح و تجدیدنظر کلی حمید شیرانی، اصفهان: کتابفروشی تأیید.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۶۸)، ترمینولوژی حقوق، تهران: کتابخانه گنج دانش.
- جناب اصفهانی، علی، (۱۳۷۱)، الاصفهان، به اهتمام عباس نصر، اصفهان: گلها.
- احصائیه خانه‌ها و محلات اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی و تفریحی شهرداری اصفهان.
- حاجی قاسمی، کامبیز، (۱۳۷۵)، گنجنامه خانه‌های کاشان، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حسینی اشکوری، سیدصادق، (۱۳۹۵)، اسناد موقوفات اصفهان، فهرست عمومی جای‌ها و اعلام بر دوره ۱۲ جلدی اسناد موقوفات اصفهان، همراه با اسناد منتشرنشده موقوفات اصفهان، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- دره‌هانیان، هاروتون، (۱۳۷۸)، تاریخ جلفای اصفهان، ترجمه لئون میناسیان، محمدعلی موسوی فریدنی، اصفهان: زنده‌رود.
- دیبا، داراب، فیلیپ ریوالت و سرژ سانتلی، (۱۳۹۲)، خانه‌های اصفهان، ترجمه مریم قاسمی سیجانی، اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان).
- رضایی، امید، (۱۳۸۹)، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- زمانی، محبوبه، (۱۳۹۲)، شرح کامل تاریخ بیهقی، تهران: اقبال.
- سازمان اوقاف از مردم متدین اصفهان سپاسگزاری می‌نماید، (۱۳۴۶)، اداره کل اوقاف منطقه استان اصفهان.
- سپنتا، عبدالحسین، (۱۳۴۶)، تاریخچه اوقاف اصفهان، اصفهان: سازمان اوقاف و امور خیریه، اداره کل اوقاف و امور خیریه استان اصفهان.
- فضائل، حبیب‌الله، (۱۳۶۴)، تعلیم خط، تهران:

- صداوسیمای جمهوری اسلامی ایران (سروش).
قاسمی سیچانی، مریم و آزاده حریری، (۱۳۹۵)، خانه‌های قاجاری اصفهان، اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان).
- فقیه حقانی، موسی، (۱۳۸۹)، خانه مشروطیت اصفهان، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، اصفهان: خانه مشروطیت اصفهان.
- قزلباش، محمدرضا و فرهاد ابوالضیاء، (۱۳۶۴)، الفبای کالبد سستی خانه یزد، تهران: وزارت برنامه و بودجه.
- کاراپتیان، کاراپت، (۱۳۸۵)، خانه‌های آرامنه جلفای نو اصفهان، ترجمه مریم قاسمی سیچانی، تهران: فرهنگستان هنر.
- نورائی، مرتضی، (۱۳۹۱)، قباله کارگزاری اصفهان ۱۳۳۴-۱۳۲۷ ق. مجموعه اسناد حقوقی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان (مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل).
- ویلز، چارلز جیمز، (۱۳۶۸)، ایران در یک قرن پیش؛ سفرنامه دکتر ویلز، ترجمه غلامحسین قراگوزلو، تهران: اقبال.
- هولستر، ارنست، (۱۳۸۲)، هزار جلوه زندگی؛ تصویرهای ارنست هولتسر از عهد ناصری، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه) مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، (۱۳۸۰)، معجم البلدان. ترجمه علینقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- ب. مجله**
انجمن ملی مقدس اصفهان، (۱۳۲۶/۲/۱۱ق)، ش ۱۳، اصفهان.
- پدرام، بهنام و آزاده حریری، (۱۳۹۵)، خانه‌های تاریخی
- با نقشی فراتر از مسکن در بافت تاریخی اصفهان، مجله پژوهش‌های معماری اسلامی، ش ۲، ص ۸۹ تا ۷۴.
- جبل عاملی، عبدالله، (۱۳۸۵)، خانه‌های اصفهان در دوران معاصر، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۴، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ص ۹۹ تا ۱۳۶.
- رجایی، عبدالمهدی و مرتضی نورائی، (۱۳۹۱)، فرایند حل یک معضل اجتماعی در مدیریت شهری اصفهان، مجله تحقیقات تاریخ اجتماعی، س ۲، ش ۱، ص ۹۶ تا ۷۵.
- صالحی کاخکی، احمد، (۱۳۷۸)، یادگاری‌های گنبدخانه تربت شیخ جام، رواق شماره ۳، تهران: سازمان فرهنگی سیاحتی کوثر، ص ۷۷ تا ۶۹.
- قاسمی سیچانی، مریم و غلامحسین معماریان، (۱۳۸۸)، گونه‌شناسی خانه قاجاری اصفهان، تهران: هویت شهر، ص ۸۷ تا ۹۴.
- ناظری، افسانه، حسین یزدان‌پناه، (بهار و تابستان ۱۳۹۳)، ارزش‌های زیبایی‌شناختی نقش‌مایه‌های دیوارنگاره‌های اتاق ضلع شرقی خانه اخوان حقیقی اصفهان، معماری و مرمت ایران، س ۴، ش ۷، ص ۵۳ تا ۷۶.
- هویان، آندرانیک، ناصرالدین شاه عکاس، گلستان هنر ۸ ش ۸، ص ۵۲ تا ۶۰.
- ج. رساله**
قیومی بیدهنی، مهرداد، (۱۳۸۶)، آداب جستجوی تاریخ معماری ایران در متون فارسی با تکیه بر متون نثر سده نخست، رساله دکتری معماری، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- د. منابع شفاهی**
جناب، علی، (۱۳۹۴)، نوه میرسیدعلی جناب،

۱. اصالت یادگاری دیواری را دکتر جمشید مظاهری، متخصص نسخ تاریخی و استاد بازنشسته گروه ادبیات دانشگاه اصفهان تأیید کرده است.

۲. در برخی اسناد تاریخی فوت اشخاص با اشعار زیبا همراه است؛ برای نمونه در اسناد یافت‌شده در مسجد جامع انارستان متن شعری تاحدودی مشابه با یادگاری دیواری خانه بهشتیان وجود دارد. متن آن به این شرح است:

«بسم الله الرحمن الرحيم

انالله و انا اليه راجعون له الحكم و اليه ترجعون

خطی ز آب طلا منشی قضا و قدر نوشته بر سر این کاروانسرای دودر

به یک درش چه نسیم صبا برون آید برون روید به تعجیل از در دیگر

کای ز قافله و اماندگان ره‌پیما گذر کنید از این کاروانسرای دودر

فوت مرحوم مغفور جنت مکان محمدابن علی عبدالله ریزی در شب دوشنبه سیزدهم شهر صفرالمظفر سنه ۱۳۳۹ از این دنیای غرور فانی رخت به سرای سرور باقی بست. بحق الحق و نبی المطلق به حرمة سورة مبارکه الفاتحه. کاتب کمتبرین خلق الله محمدطاهر ابن خاتم» (شکل ۱۹).

شکل ۱۹- اسناد تاریخی یافت‌شده در مسجد جامع انارستان (محمدزاده، ۱۳۹۵)

۳. برای حفظ سندیت یادگاری دیواری، ابیات شعر

مصاحبه‌کننده: آزاده حریری، مکان: خانه تاریخی جناب.

. سیلانی، محمدرضا، (۱۳۹۴)، نوه عباس بهشتیان، مصاحبه‌کننده: آزاده حریری، مکان: هنرگاه سیلانی.

. الفت، محمود، (۱۳۹۵)، نوه محمدباقر الفت، مصاحبه‌کننده: مریم قاسمی سیچانی و آزاده حریری، مکان: محله حسن‌آباد.

. محمدزاده، فضل‌الله، (۱۳۹۵)، دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه هنر اصفهان. مصاحبه‌کننده: شیما تراب و آزاده حریری، مکان: مسجد جامع انارستان شهرستان جم (استان بوشهر).

. مستغاثی، شیرین، (۱۳۹۵)، پژوهشگر، مصاحبه‌کننده: آزاده حریری، مکان: دانشگاه هنر اصفهان.

. مظاهری، جمشید، (۱۳۹۲)، متخصص نسخ تاریخی، مصاحبه‌کننده: آزاده حریری، مکان: دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان.

. ملباشی، محمود، (۱۳۹۵)، دبیر ادبیات (بازنشسته آموزش و پرورش اصفهان)، مصاحبه‌کننده: مریم قاسمی سیچانی و آزاده حریری، مکان: خانه تاریخی ملباشی.

. ملک‌التجار، عبدالحسین، (۱۳۹۴)، نوه ملک‌التجار، مصاحبه‌کننده: مریم قاسمی سیچانی. مکان: انگورستان ملک.

ه. منابع لاتین

C. (1842). Description de l'Arménie, la Texier Perse et la Mésopotamie, Typ. de F. Didot frères.

ی. سایت‌های اینترنتی

<http://esfahanpeople.persianblog.ir>

ویرایش نشده است.

۴. برای حفظ اصالت اسناد معاملاتی، متن اسناد

ویرایش نشده و عیناً جملات اسناد ارائه شده است.

۵. برای حفظ اصالت اسناد معاملاتی، متن اسناد

ویرایش نشده و عیناً جملات اسناد ارائه شده است.

۶. به هریک از اتاق‌های خانه یا هر بخش آن که یک

خانواده در آن ساکن بوده‌اند، گفته می‌شده است

(بهشتی، ۱۳۸۸: ۲۸۷).

۷. آنتوان سوروگین معروف به «آنتوان خان» عکاس

ایرانی گرجستانی زمان ناصرالدین‌شاه قاجار. او با

مجموعه عکس‌های خود از مردم، مکان‌ها،

آداب و رسوم، مشاغل و به‌خصوص اقوام ایرانی تصاویر

درخوری به ثبت رساند و آثار او به‌لحاظ تاریخی

اهمیت و اعتبار ویژه‌ای دارد.

۸. مجموعه دفاتر و اسنادی را می‌گویند که بر مساحت

اراضی مزروعی و غیرمزروعی و ابنیه و املاک و نقشه

و حدود تفصیلی آنها در منطقه‌های مختلف کشور

دلالت می‌کند. غرض از این دفاتر و اسناد تعیین

مالیات‌های ارضی برحسب ارزش املاک و منافع

آنهاست (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۸: ۵۶۱).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی